

НИКОЛЕТА КАБАСИ

ИТАЛИЈА И ИТАЛИЈАНИ ПО ЈОВАНУ ДУЧИЋУ

„Са овог се брега види на ведром дану,
преко мора које је у близини,
обала Италије.
Тај велики видокруг није био
без утицаја на мој завичај
и његове људе.”¹

САЖЕТАК: Сврха овог истраживања је проучавање необичне и дубоке везе Јована Дучића са Италијом кроз његову прозу, писма, дипломатске списе. Фини посматрач различитих култура и земаља, особина коју је без сумње стекао захваљујући свом дипломатском искуству, Дучић пажљиво испитује истинске карактеристике и дух италијанског народа, непрекидно га поредећи са другим народима, понекад вођен претераним логичким поједностављењима која се претварају у потврду стереотипа, али ипак често дочаравају и њихову суштину и праву природу. Писац је био фасциниран италијанском уметношћу и културом и познавао је веома добро италијански језик, о чему сведоче и бројне књиге из његове личне библиотеке: читаво његово дело прожето је причама и цитатима из дела великих италијанских уметника попут Микеланђела, Макијавелија, Петрарке, Дантеа, Леонарда, али и италијанских светаца, из чијих живота извлачи анегдоте или примере. Захваљујући различитим дипломатским мисијама и веома деликатним позицијама које је заузимао, боравио је у Италији чак три

¹ Јован Дучић, *Сабрана дјела*, VI, Свјетлост–Просвета, Сарајево–Београд 1969, 35. У даљем тексту ће цитати из овог дела бити обележени само ознаком тома и странице.

пута између 1907. и 1937. године. Префињени познавалац европских реалности, у својој визији Италије такође снажно испољава сопствени сензибилитет песника који се никада не уздржава од откривања својих личних ставова и расуђивања. Његове белешке и запажања о Италији, које су и данас актуелне и виталне, чине од њега модел песника који поштује своје време и потврђује своју вокацију ученог путника, који је увек спреман да схвати вечни дух земље о којој пише.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Јован Дучић, Италија, Италијани, италијанске везе.

1. Увод

Јован Дучић је за Италију био везан неком врстом духовне стеге захваљујући којој је у нашој земљи, у којој је провео неколико година, препознавао земљу неупоредиве лепоте, било да је реч о лепоти природе, било лепоти уметности и ума. Његова дела, сакупљена у неколико томова, прожета су личним запажањима, цитатима у анегдотама чији су протагонисти стари Римљани (Нума Помпилије, Катон, Цицерон, Сенека, Марко Аурелије), али и Данте Алигијери, Франческо Петрарка, Николо Макијавели, Леонардо да Винчи, Фрања Асишки, Чезаре Борџија. Све су то референце које наговештавају актуелну слику Италије, која, иако натопљена далеком прошлосту, представља један још увек аутентичан портрет, будући да све оно што се роди у једној земљи има боју и атмосферу земље у којој је рођено.

У својој књизи путописа *Градови и химере*², објављеној 1930. године, писац је у епистоларној форми³ прикупио запажања и искуства која су му омогућила да продре у духовни живот сваке од земаља, превазилазећи временске околности и уживајући у невидљивом

² Коначна верзија овог тома, проширена писмима из Палестине (1938) и Каира (1939), предата је у штампу 1940. године.

³ Имајући у виду епистоларну форму, очекује се изванредан степен интимности, отварање ка читаоцу, међутим, аутор вешто избегава исповедање, говорећи ипак о себи, о вечним мислима и о Богу, о растућој узнемирености и усамљености; као што примећује Слободанка Пековић, ова путовања забележио је човек седећи за столом и путујући само у сопственој машти. У монологу стварност за писца представља само полазну тачку, док податке износи да би читаоцу изнео сопствену интерпретацију стварности (Слободанка Пековић, „Путописи Јована Дучића“, *О Јовану Дучићу*, зборник радова, ур. Предраг Палавистра, САНУ, Београд 1996, 233–238). Владимир Гвозден такође бележи како је Дучић одржао активан дијалог са различитим врстама путописа, нарочито са оним из XVIII и XIX века: позивајући се на традицију „путописца из фотеле“, Дучић у *Градовима и химерама* пише да је „најбоље описивати путовање као Французи, који никад не путују него седе код куће, али зато пишу најлепше путописе“, Владимир Гвозден, *Јован Дучић иушйиисац*, Светови, Нови Сад 2003, 230–231.

вечном.⁴ У овим писмима, лишеним датума или било каквих временских одредница, конкретизује се, у ствари, једна оригинална визија путовања и трагања за „унутрашњим истинама”, без којих би се свет и градови претворили у хаотичну масу података, људи и рушевина; као и сва остала, и *Писмо из Италије* (1926–1929) се не задржава на једноставним осећајима и утисцима, већ открива личну концепцију људског постојања историје, константну чежњу за вечним.⁵

2. Рим и њроуџовање њо Италији

Дучић је провео у Риму шест година⁶ као дипломата у служби југословенске монархије и напустио је вечни град тешка срца⁷, након што је одиграо важну улогу у постизању договора између београдске и италијанске владе. Уочи свог повратка у отаџбину, 24. септембра 1937. године, писац у свом дневнику бележи:

Мој бол је чисто морални, интелектуални, естетички. У овом граду на свакој фасади има такмичења, на свакој фонтани укуса, на сваком споменику идеје, на сваком раскршћу славе и победе. Свугде су поколења себе изразила, испевала или исплакала. Вера и право, херојство и понос, љубав за земљу и за славу, све се то изразило по споменицима овог најлепшег града на земљи. Свугде по једна идеја, насупрот скоро свих осталих градова где ничег идејног није речено за гледаоца, за људске очи и срце. Ја сам овде после две године (1913–1914) проживео сад опет нове четири године (1933–1937) сталне екстазе пред три хиљаде година овог града где су Вера и Право, право паганско и вера хришћанска подигли своје тврђаве до неба.⁸

Ентузијазам који је побуђивао Рим био је превасходно ентузијазам уметника, и то уметника који ужива у лепоти улица, палата и цркава.

⁴ Путовање, дакле, постаје „књижевни род у коме се говори видљивом да би се саопштила мистерија невидљивог”, Тајјана Росић, „Фактографија естетског у путописној прози Јована Дучића”, *О Јовану Дучићу*, 229.

⁵ Дучић стога иде много даље од традиције писца-дипломате који мора да зна националне карактеристике једног народа, да би могао да допре до становишта песника и писца (исто, 231) који сматра путовање „књижевним жанром у којем говори о видљивом са циљем да саопшти мистерију невидљивог”, Т. Росић, исто, 229.

⁶ Изузимајући једну кратку мисију 1908. године.

⁷ Пре него што је напустио Град записао је: „Од Луја XIV или Маркуса Аурелиуса владају мојом земљом, оставили би ме у Риму последњег дана живота” (Радован Поповић, *Истина о Дучићу*, Књижевне новине, Београд 1982, 173).

⁸ Р. Поповић, нав. дело, 171–172.

Као позорница смена власти, град Рим мења облик, али, иако у сталној обнови, увек остаје доследан себи самом: када је идеја о свеопштем царству нестала, вечни град се поново родио, овога пута постајући центар и душа свеопште Цркве:

Римска држава није престајала у свету за непуне три хиљаде година: када је свршила цесарска држава, она се претворила у духовно царство и папску државу.⁹

Свестан пролазности сваког облика манифестације историје и људског живота, Дучић остаје филозоф релативног схватања стварности, које се креће са непрестаном жудњом да пронађе нешто трајно, вечни узор истине. Историјска визија није нигде као овде у Риму – каже Дучић – толико моћна и сугестивна: то је историја која нам је свима блиска, коју сви разумемо.

Ми се овде осећамо савременици свих ствари овог града, које од свог детињства сви носимо у памети, овдје се нико не осећа као странац, зато што овај град обрђује сваки период нашег живота и зато што комплетан модерни, западни концепт идеје о грађанину произлази из концепта старог Рима.¹⁰

Садашњост Запада потиче из две велике цивилизације, римско-паганске и хришћанске¹¹, којима дугујемо концепте истине у љубави¹²; ове две прошлости, међусобно веома удаљене, представљају један савршени *continuum* у узвишеном изразу: у папском Риму српски аутор проналази и карактеристике паганског града¹³, и та веза је очигледна када се пролази улицама Рима:

Старе базилике претваране су у хришћанске цркве; стари форуми у нове пијаце рибе и поврћа; стари храмови у народне саборнице; стари папски Квиринал у палату савојских краљева нове државе.¹⁴

У даху вечности којим и данас одишу споменици, у подједнакој мери и пагански и хришћански, песник открива идентичну

⁹ Ј. Дучић, нав. дело, II, 140.

¹⁰ Исто, II, 152.

¹¹ Наш идејни живот је везан за грчке филозофе, наш морални живот јеврејске пророке, исто, II, 155.

¹² „Римска држава и хришћанска црква живе у свима делима људског прогреса од времена кад су постале. За двадесет векова није се од њих могло одвојити ништа што би скренуло на беспуће ова два велика појма: римску правду и хришћанску љубав”, исто, II, 142.

¹³ Исто, II, 154.

¹⁴ Исто, II, 155.

интимну и достојанствену тежњу сваког човека, да превазиђе смрт и заборав; Рим је град који спаја супротности: вечан и вечно различит, пагански и хришћански, бесмртан иако у њему све говори о смрти, град славе и декаденције, радостан и истовремено тужан. „Рим је вечан, а смрт је ипак на сваком кораку”¹⁵, пише Дучић у једном поглављу у коме се назире немир изазван градом који изазива суморне предосећаје: сви гробови и надгробни споменици на Апијском путу сугеришу писцу неизбежан крај и, истовремено, вечно сећање; означавају потврду вечности која се супротставља заборава који све прождире и поништава: „Јер умрети, то није ништа; али бити заборављен, то је најсвирепија одмазда смрти над животом.”¹⁶ И на том путу обележеном историјом, маузолеј Чечилије Метело „блиста” у једној суморној и иреалној атмосфери; само један гроб, који се надвисује над свим осталим, живи: „Све друго није остало, али је гроб остао.”¹⁷

Иако означава победу заборава, тај гроб је неми сведок и жртва неумитног пролажења времена, које „је овде све оскврнуло и умањило и изобличио. Сама Историја, виђена из перспективе ових гробова, је неизмерно тужна.”¹⁸ Мисао о смрти је константна у писму из Италије: Рим је симбол славе, али и опадања, жеље за бесмртношћу, али је истовремено и симбол јада, дубоког очајања и свести о томе да „све живи у горкој љубави за умирањем”. Град излива и разлива по посетиоцу сопствену декадентну лепоту: антички стуб на античком римском пропланку који је до половине усправан, док друга половина испружена лежи у трави, изражава неодољиву лепоту смрти и славе.¹⁹ Тамне боје евоцирају мрачну узнемиреност, тескобу смрти, узнемирујуће је пролеће на Апијском путу, док простори града и периферије брује од симболичних догађаја: „Велика јата шева певају песму вечне светлости, над мрким камењем са обе стране пута Апија... стари аквадуци, расејани као каравани уклетих духова, распадају се из нашег погледа.”²⁰ Светлост постаје скоро трансцендентна, иреална, и чини се да песник успоставља дијалог са невидљивим, у страху од везе између конкретних перцепција мистерије, између ефемерног и апсолутног.

Рим је, такође, град светлости и звука,

римска поља се таласају у светлости која је веома помична, и која ниједној ствари не даје да остане равнодушна и закована на земљи.

¹⁵ Исто, II, 143.

¹⁶ Исто, II, 157.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто, II, 158.

¹⁹ Исто, II, 144.

²⁰ Исто, II, 157–158.

Бела црта овог широког пута иде одавде до мора, нестајући у даљини као сребрни глас²¹;

залазак сунца на Авентину, екстаза чула и боја постаје догађај људског срца²², који уздиже Дучићеву прозу до лирских момената, натопљених неспокојним, узнемираним, мрачним сенсибилитетом:

Дуги и несравњиви четврт сата у вечерњем римском пољу, то је један од највећих догађаја људског срца.

Овде таквим сјајем отпочињу ноћи каквим би другде отпочело јутро. У свим старим хришћанским градовима падање мрака је језиво, као да се ће истог часа погасити све ватре овог света и затворити сви извори воде. По њиним улицама падне мрак који од ствари направи утваре и наказе. Али овде падне ноћ и то је провала светлости. Боје се претварају у ватрена влакна која се дуго исткивају и распредају, замршују и расплећу, и које од свега на земљи начине интриге сунца. Стари град изгледа тад да је изишао из својих темеља и да лебди у ваздуху кроз који протичу дубоке реке звука. Ово је ненадмашна слава у природи и празник у небу. Најзад, и кад Рим већ цео замркне, још по Авентину тумарају разбијене војске светлости. Оне нестану тек кад у даљини малакше и последње старо звоно, једно од оних која су сто пута позивала да се бежи од варвара: или сребрни гласић каквог малог звона које у тами утрне, као свећица.²³

И управо једне од тих топлих римских вечери, које на другим местима дефинише као „дубоке”, аутор сам исповеда да је први пут спознао „дубоко и недољиво осећање самоће које наше време више нигде не даје”,²⁴ а које је ипак неопходно за стварање великих дела људског ума:

Свети Бруно вапи: *O beata solitudo! O sola solitudo!* Микел-Анџело је живео у пустињи, јер се одвајао од света. Његове су оне благе и сјајне речи: Не будите ме, говорите тихо... *Non mi risvegliate, parlate basso.*²⁵

Дучић је био један потпуно неуобичајени тип путника. Стигавши у Италију у зрелом добу, и не да би се забавио нити да би

²¹ Исто, II, 157.

²² Исто, II, 147.

²³ Исто, II, 147–148.

²⁴ Исто, II, 143.

²⁵ Исто, II, 145–146.

наставио сопствено школовање и усавршавање, као што је то био случај са путницима из XVIII и XIX века, већ као члан дипломатске мисије, он нам тек на крају свог боравка даје информације о некој врсти *péitit toura* започетог у супротном смеру, то јест идући са Југа на Север: од Рима ка Падови, а затим према Београду, преко Хрватске. На трагове овога пропутовања наилазимо у кратким и оскудним белешкама из дневника, у коме преовлађује душевно стање особе која је ожалашћена и разочарана²⁶ зато што је приморана на одлазак²⁷ из наше земље иако то не заслужује:

Последњу ноћ сам на повратку из Фраскатија преспавао у свом кревету у Палати Боргезе, са меланхолијом, и осећањем колико ћу даље бити усамљен, тужан и умањен. Догодило се данас нешто коначно и непоправљиво и кобно. Завршено је нешто велико и највеће што сам могао доживети. Уклањам се по нечијем каприцу или личном интересу.²⁸

Пејзажи и атмосфера одсликавају његове дубоке душевне промене: док с једне стране наилазимо на апотеозу сунца у вољеном Риму, граду блиставе светлости, чудесних визија лепоте, истинског шарма који је и мистерија, с друге Дучић, у сумрак, стиже у Тоскану и суочава се са магловитим литицама Апенина, да би га потпуни мрак ухватио у Ферари. На тосканским брежуљцима очарава га пејзаж, најлепши и најпитомији на земљи; зауставља се да посети Сијену²⁹, а затим и Фиренцу, где се, у цркви Светог Крста, задржава на гробовима Микеланђела и Макијавелија, свестан да само сећање омогућава одабраним душама да умакну смрти.

Прелазећи Апенине, писац одмах уочава и осећа да су боја и атмосфера другачији, да говоре о некој другој историји и о неким другим културама:

Пођох из Фиренце за Падову. Пут мање сликовит и иконографски него од Сијене до Фиренце. Од Фиренце до Болоње су Апенини

²⁶ Дучић је вест о Букурешту као новој дестинацији примио као казну коју је сматрао неправедном, имајући у виду тежак посао који је као дипломата обављао у веома тешким околностима и на путу пуном препрека. Свестан да овај премештај није био случајан, већ резултат нечијих махинација, бележи у свом дневнику: „Ја верујем да овај премештај не значи да сам потребан у Румунији, него да сам сувишан у Риму”, Р. Поповић, нав. дело, 172.

²⁷ „Онамо [у Букурешт] пресељено цело моје покућство у два огромна блиндирана вагона, 120 сандука господског намештаја одабраних књига”, исто.

²⁸ Исто, 173.

²⁹ Ако овде не говори о Сијени, у једном критичком чланку објављеном касније доћи ће до изражаја веома добро познавање ликовне уметности уметника из Сијене, са посебним освртом на грчко-византијски утицај на уметност која се у XIV веку развијала у Сијени, Ј. Дучић, нав. дело, VI, 368.

на често више од 1000–1300 метара... Стеновити у висинама, понекад замагљени, удаљени стакленасти и спектрални. Значи ипак до крајње мере интересантно. Осећа се да су овуд владали Аустријанци: крчме по путу, куће издалека сличне горњоаустријске, свет радознао, столови покривени и са цвећем у прозорима.³⁰

Бол у души ипак не спречава Дучића да осети сву чар уметности: рафинирани естетска, а не неискусни и радознали туриста, издваја оно што задовољава његов естетски укус, и ништа друго; на путу за Падову зауставља се у Болоњи, коју посећује први пут, као што сам помиње, и који на њега не оставља нарочити утисак, и посвећује јој свега неколико кратких и не много благонаклоних редова:

Болоњу видех први пут. Град сав у малтеру и бојадисан жуто и црвено, накривљене две куле су смешне као идеја и празне и безначајне као грађевина. Сан Петронио црква је лепа само по старој празној фасади.³¹

Из Фераре се сећа „опчињујућег” трга катедрале, док о Падови пише:

Црква Св. Антуна и споменик Гатемелате је све што сам видео у Падови. Али довољно. И црква по својим гробовима, као св. Антуна и хероја Гатемелате и споменици се не заборављају.³²

3. Италијани и Италијанке

Префињена способност посматрања различитих култура и земаља, особина коју је без сумње стекао захваљујући искуству дипломате, омогућава херцеговачком писцу да пажљиво посматра истинска обележја и есенцијални дух италијанског народа, у сталном поређењу са другим народима, понекад следећи једно претерано логичко поједностављење које каткад прераста у стереотипну тврдњу, али ипак преноси своју праву природу. Речитост и говорничке способности су особине које карактеришу Италијане, и које Дучић подвлачи у више прилика:

Љубазност Енглеза и није никад у речима него у његовом целом односу и држању, што је код Француза или Талијана, који су блистави и издашни у речима.³³

³⁰ Р. Поповић, нав. дело, 173–174.

³¹ Исто, 174.

³² Исто.

³³ Ј. Дучић, нав. дело, VI, 40.

Народ морепловаца и трговаца, преци Коломба и Римљана који су освојили обале Азије и Африке више мотивисани трговачким и економским разлозима него војним и разлозима цивилизације, Италијани су наследили урођену политичку вокацију, која апсорбује све сфере свакодневног живота. За Италијане и Грке, које аутор поистовећује у својој тврдњи,

...постоји подједнако осећање да се на свету све купује и све продаје; зато они и политику која је наука о животу споразумом и радом, уносе чак и породични свој живот и у своје домаће прилике.³⁴

Прагматизам, еластичност и прилагодљиви дух, који обележава политику и живот Италијана, може бити оружје које већ вековима доноси победу, али се може претворити и у ману и слабост:

Ови други, то су Талијани, који се лако прилагођавају свима практичним решењима, што чини и да они изгубе сваки рат, али добију сваки мир. Ако су слаби на бојном пољу, они су безусловно хероји на већини других поља утакмице и борбе. Све у њиховом животу показује огромно наслеђе и високу школу.³⁵

Разумевање прошлости једног народа постаје неопходан елемент у анализи његове савремености; карактеристике једног народа могу нестати да би се затим, неколико векова касније, поново појавиле, а веза између прошлости и садашњости потврђује се на веома енергичан начин:

Италијан је најбољи човек на свету, док не поверује да му је неко опасан непријатељ; али од тренутка кад поверује у такву опасност, Талијан не бира средства да упропасти онога кога се плаши. Пошто је Талијан и по природи страшљив, његова је политика добрим делом саздана од мржње. Такав је био и у античко доба.³⁶

У политици Италијани радије дају првенство интригама из периода ренесансе него храбрости и лојалности које су биле њихово обележје у периоду рисорђимента; користи се

...отров место мача, шпијун место војника, поп место жандара, подвала место закона. Због овог је непомирљивост између њих и неколико других европских народа скоро непремостива.³⁷

³⁴ Исто, VI, 137.

³⁵ Исто, VI, 138.

³⁶ Исто, VI, 47.

³⁷ Исто, VI, 140.

Али култура италијанског народа је увек била у вези са веома високим и племенитим концептом рада:

Само је са цивилизацијом рад постао поштованим, чак сматран свештеним; а у Италији сваки рад сматрају уметношћу; *Лаворо* и *Лаури*, то су две речи које иду заједно.³⁸

Писац из Требиња воли да успоставља везе и да упоређује и елементе који привидно делују банални и безначајни, али су ипак у стању да открију карактер једног народа:

Када уђе Италијан сви други покушавају да буду насмејани; када уђе Немац, да нико не буде насмејан; када уђе Енглец, свако се намешта да лепо седи, да не држи незгодно руке или цигарету, и да не говори широко, а нарочито да не говори дубоко.³⁹

Следећи овај начин писања, Дучић често ризикује да упадне у замку општих места, да направи карикатуру једног народа, наглашавајући превише неке од карактеристика, тако да Италијан често постаје комедијант, Француз шарлатан, Рус тиранин, Енглец егоиста, Балканац простак, а Турчин дивљак.⁴⁰

Оно што Италијане издваја је емотивност⁴¹, али их љубав ипак чини и лудим од љубоморе. О Италијанкама и о женама Дучић говори као велики зналац, оцртавајући их у неколико јасних потеза, понекад исувише површних да би били поуздани:

Жене у старој Кастиљи су мистици, Францускиња је у свему жена Французова: смела, позитивна, духовита, каһиперка, с пуно свиле и пудера, и перја, и кармина. Францускиња се даје најдуховитијем; Италијанка тражи сентименталност и паре; Русиња се даје за парадокс и лудост; Енглескиња се даје центлемену који је дискретан и перверзан, и који се пуно смеје; Српкиња се даје ономе ко је превари; Немица се даје музиканту и коњанику; Шпањолка се даје и сад своје исповеднику.⁴²

Италијанка је, по Дучићу, предодређена за две основне улоге жене, улогу мајке и улогу супруге⁴³, али јој је пре свега урођена

³⁸ Исто, VI, 99.

³⁹ Исто, II, 291.

⁴⁰ Исто, VI, 289.

⁴¹ „Има и народа рођених за висока стања осећајности: Срби су пуни узбуђења, Италијани екстазе, Французи одушевљења, Немци романтизма”, исто, VI, 104.

⁴² Исто, III, 136.

⁴³ За разлику од Францускиње, која је мајка и љубавница и Српкиње, која је мушкарцу сестра, исто, III, 144.

суштина лепоте као инспирације мушкарца уметника: „за мене” – исповеда песник – „више вреди Рафаелова лепа Форнарина, него и сама романсијерка Џорџ Елиот...”⁴⁴ Њена лепота постаје бесмртна, превазилази све временске околности и сваки морални критеријум:

...међу најпобожнијим и бесмртним мадонама највећих сликара, којима се дивимо по црквама и галеријама, има њихових љубавница и жена које су биле без памети и најокорелије издајнице.⁴⁵

Управо због тога разуздана супруга Андрее дел Сарта, инспирација и модел свога мужа, превазилази све светице и научнице прошлих времена⁴⁶, као што је и Викторија Колона, идеална муза у Микеланђеловим сонетима⁴⁷; само у том смислу жена постаје богиња, као што и сам песник поверава у једној песми,

...што је као божји дах у просторима.⁴⁸

4. Народ њисаца, светица и уметника

Италијанска култура врло често обликује странице Дучићевих прозних дела, подједнако као и француска, која је имала веома велики утицај, како у периоду његових студија у Женеви, тако и за време његових многобројних путовања у Париз. Дучић се осећао дубоко везан за обе земље, како интелектуално тако и емотивно. Не знамо која је дела италијанских писаца читао у оригиналној верзији: сигурно је у његовој личној библиотеци био присутан позамашан број италијанских књига⁴⁹; сигурно је и да је, још пре свог првог дугог брака у Италији, добро познавао италијански језик, јер је 1908. године објавио на италијанском *pamphlet* о политичкој пропаганди.⁵⁰

⁴⁴ Исто, III, 152.

⁴⁵ Исто, III, 112.

⁴⁶ Исто, III, 153.

⁴⁷ Исто, VI, 367.

⁴⁸ Исто, I, 156.

⁴⁹ Једино истраживање на ту тему које датира из 1963. године односи се на књиге из његове личне библиотеке, као и оне које је поклонно свом родном граду Требињу: Слободан Јовановић говори, не дајући прецизне податке о количини, о позамашном броју књига на италијанском које је Јован Дучић купио и поседовао. Аутор чланка, с надом да ће се извршити органска систематизација огромне пишчеве библиотеке која још увек није отворена за јавност, даје уопштене информације које су недовољне да би се одредио жанр књига које је Дучић читао или који су његови омиљени писци (Слободан Јовановић, „О уређењу библиотеке Јована Дучића”, *Библиотекарство*, Сарајево, IX, 1963, 1, 19–20).

⁵⁰ *L'annessione della Bosnia e dell'Erzegovina e la Serbia* (Анексија Босне и Херцеговине и Србија). Ова брошура, објављена у Риму, анализира историју

Међу италијанским писцима Дучић цитира Дантеа, Петрарку, Макијавелија⁵¹, несрећног Таса, грбавог Леопардија, посвећујући им премало простора да би се могло закључити да је добро познавао њихове радове. Цитати су често везани за навођење анегдота из њихових живота, које би требало да поткрепе вредност афоризама и изрека о људском роду уопште, а заснивају се на прошлом и садашњем искуству, више него на једном органском и строгом мисаоном систему.

Данте је међу песницима које Дучић најчешће помиње, и са веома јасним назнакама или саосећањем за период његовог изгнанства, током кога је проналазио утеху у читању дела Боетија и Цицерона, који ће утицати на његов филозофски концепт, за период обесхрабрености и разочарања, када је скоро дошао до тачке у којој је пожелео да спали „рукопис своје комедије, коју су људи назвали доцније Божанственом”⁵², засигурно су људска обележја великог песника и обележја генија задешеног злом судбином оно што у српском песнику изазива дивљење и подршку „јер је, неоспорно, поред великог ума неопходно потребно за једног великог творца имати и пуно духовног поштења.”⁵³ „Поштен и поносан”, обдарен узвишеним смислом за људско достојанство, Данте је одбио да се врати у Фиренцу „ако та његова отаџбина не утврди најпре на својим судовима да је био неправедно протеран”⁵⁴.

Од дела великог Фирентинца спомиње *Convivio* и парафразира први стих *Божанствене комедије*⁵⁵, коју веома цени, убеђен да Дантеово дело надмашује изградњу готичких катедрала и писање *Магне карџе*. Однос Дантеа и Беатриче подсећа на модел музе – извора инспирације, који је веома драг српском писцу: у вољеној жени је фирентински писац „идеализирао страст”⁵⁶, и то ону страст коју – закључује иронично песник из Требиња – не би испе-

ових територија, почев од друге половине XIX века; реторичким и, понекад, страственим тоном, аутор из Требиња подвлачи функцију коју је Србија имала међу Словенима на Балкану (често је пореди са функцијом Пијемонта у Италији) и, као дипломата, испитује најновије догађаје у односу на међународну и италијанску политику.

⁵¹ Дучић је веома заинтересован за Макијавелијеве политичке идеје и за његову републику, антитетичку Платоновој, убеђен у нераздвојивост концепта корисног од концепта праведног. По српском аутору, макијавелизам као доктрина у савременом свету ипак представља једну застарелу друштвену концепцију која ће временом нестати, Ј. Дучић, нав. дело, VI, 117–118.

⁵² Исто, VI, 100.

⁵³ Исто, VI, 128.

⁵⁴ Исто.

⁵⁵ „...већ у првом стиху Пакла (који је део у многом његова лична биографија) пева како се нашао у тамној шуми кад је био у средини људског живота”, исто, III, 219.

⁵⁶ Исто, VI, 367.

вао „да је мислио на своју жену”.⁵⁷ Беатриче представља, у хришћанској визији људске егзистенције, слику „жене спасења”⁵⁸, попут Лауре, Петраркине „жене обучене сунцем”, која у самоћи добија трансцендентну лепоту Госпе.

Са Петрарком писац дели аверзију према монденском животу и зауставља се на приповести о тужним годинама боравка у Авињону, са циљем да овај биографски елемент искористи као потврду за претпоставку која му је веома драга: дешава се човеку да, у несрећи са којом се суочава у садашњости, почне да потцењује срећу коју је имао у прошлости, клизећи на овај начин у парадокс; Петрарка, сада већ у зрелој доби, пише похвале старости оцрњујући младост, дефинишући је као тиранина и, иако од свих признат као песник љубави, већ за четрдесет година одриче се жена, убеђен да се на тај начин ослободио ропства:

Таквим је речима говорио о жени љубавник божанске Лауре кад је већ стајао пред вратима старости, и пошто је већ био први и највиши хришћански песник љубави за жену.⁵⁹

Преузимајући стих из *Божанствене комедије*, „Nasque al mondo un Sole”, Дучић уводи фигуру италијанског свеца⁶⁰, коме се Данте дивио што је дао „вјери своје детиње срце”⁶¹ и цитира га паралелно са Светим Домиником из Калеруеге, који јој је, с друге стране, дао „гвоздену мишицу”. Код ових двају светаца он проналази две душе латинске цркве, контемплативну и активну.⁶²

Водећи, као и увек, рачуна о историјској перспективи, Дучић подвлачи људско друштвено обележје двају монашких редова: склоност ка милосрђу, чије корене проналазимо код првих хришћана и која ће касније карактерисати католичанство нашег полуострва, и политичку оријентацију, као код инквизиције шпанског католичанства:

Свети Франческо је био пророк и скрушени слуга олтара; а свети Доминик је био теолог догматичар, црквени политичар, и најзад, војник вере. Један је клицао љубав, а други поредак; један

⁵⁷ Исто, III, 136.

⁵⁸ Исто, III, 106.

⁵⁹ Исто, III, 220.

⁶⁰ Исто, II, 152.

⁶¹ Исто.

⁶² „Duo principi ordinò in suo favore, / che quinci e quindi le fosser per guida. / L'un fu tutto serafico ardore, / l'altro per sapienza in terra fue / Di cherubica luce uno splendore”, Dante Alighieri, *Divina Commedia, Paradiso*, canto XI, 35–39.

веру, а други догму; један побожност, а други послушност. (...) Али између светог Франческа и светог Доминика постојале су и разлике у погледу развитка саме вере: први је оличење једне благе верске идиле, а други је оличење свирепе верске политике.⁶³

Дучић даје једну веома поетичну ноту својој прози, заведен новим осећањима милости и љубави, која су веома удаљена од уздржаног духа паравославне цркве и католичке цркве из времена Светог Фране, и задржава се на биографији свеца, поистовећујући се са чуђењем које би појмови о којима се раније није говорило могли да изазову код једног обичног верника из XIII века, са идејом о Богу – љубави и о универзалном братству која се помаља из смисла о јединству са природом и створењима, која су сва деца једног јединог Бога:

Талијански мистик је живео по шумама и пећинама свог Су-базиа и на меланхоличном језеру Тразимене говорио да је Бог свугде: у срцима људи, у крилима птица, у снази зверова. Курјаци умиру од глади и птице од мраза; и све је уједињено у општој судбини. Сва бића су везана међу собом, а сва уједно везана за Творца који је извор заједнице и љубави... Ученици свеца из Асиса вратили су талијанском католичанству нежност примитивне хришћанске цркве каква се од доба Григорија Великог није више познавала; (...) Свети Франческо је и зверове звао браћом, а свети Доминик је и целе људске провинције препоручивао за пламен и целате.⁶⁴

Ипак, српски дипломата је код светаца на првом месту ценио њихове лаичке способности, као што су интелигенција и култура, и на њега су много више остављали утисак карактер и људска обељежја него њихова приврженост Богу. Одатле његова задивљеност Светим Григоријем Великим – цитира га три пута у својим списима – и истиче га као свеца проповедника „хришћанске истине у њеној целој назаретској чистоти”, спаситеља „Рима од куге и варвара”⁶⁵ и, оно што је најинтересантније, као модел моралног јунака:

Био је учен, храбар, скроман, побожан, великодушан, савршени тип светитеља опредељеног да буде херој свију врлина. По својој вољи, он би одиста био остао до смрти калуђером у ма каквом убогом талијанском манастиру, да га други људи нису поставили за заменика св. Петра на његовом престољу у Риму; а прикривао

⁶³ Ј. Дучић, нав. дело, II, 146.

⁶⁴ Исто, II, 151.

⁶⁵ Исто, II, 150.

би и свој велики таленат, да га нису означили једним од четворице такозваних доктора, или светих очева, хришћанске цркве, поред св. Амброзија, св. Јеронима и св. Августина.⁶⁶

С друге стране, кратки цитати неких других светаца, као на пример Томе Аквинског⁶⁷, Августина⁶⁸, Бруна⁶⁹, треба да у очима читаоца појачају ауторитативност неког доказа, истинитост неке тврдње или да неким пријатним уметком обогате приповедање.

Дучић осећа потребу да се врати чистим изворима Јеванђеља, не одобрава религиозност која се заснива само на форми, подвлачи негативан карактер оних елемената хришћанства који представу о једној религији чине мрачном и нејасном, сматрајући живот „казном човека”⁷⁰, и проповедају одрицање⁷¹, уздижу култ реликвија⁷² и преносе погрешно схватање жене.⁷³

У историјској визији католичанства Дучић разликује бројне вокације које попримају националне боје и тонове, али које се, у крајњој линији, отварају и ка еклектичким, наднационалним перспективама: „Римска црква је дело комбинације јелинске радости и латинске строгости.”⁷⁴

У Светом Петру, храму саграђеном за Бога освајача и ратника, Дучић није никада осетио присуство Божје милости⁷⁵, а у Ватикану, емблему папске доминације, видео је моћ која је одувек

⁶⁶ Исто, VI, 129.

⁶⁷ Дучић цитира Тому Аквинског говорећи о сколастици, која, иако одваја врлине од мана, још увек не познаје концепт обавезе у смислу притиска разума на вољу: овај концепт ћемо пронаћи тек код Канта, исто, III, 42.

⁶⁸ Речи свеца које цитира Дучић „лагати, лагати поштено и побожно”, иронично доказују неопходност лагања, коју су жене схватиле много пре Светог Августина, исто, III, 120.

⁶⁹ Види цитат на стр. 669, фуснота 25.

⁷⁰ „Има и неколико религија које су проповедале како је живот једна казна над човеком. Хришћанство га чак сматра испаштањем праотачког греха”, исто, VI, 98.

⁷¹ Људи „су тако ишли за вером која одриче живот као унижавајуће искушење, а ишли су за њом не због њене компликоване догме, коју обичном памећу нико није умео довољно да раузме, него пре свега због идеје о спокојству кроз човеково самовољно одрицање од свих добара на овом свету. Црква је учила да треба примати све ударце судбине као заслужене и Богом послане, и да треба окренути и други образ, ако нас је непријатељ већ по једном ударио. Опрашта ти сваком осим себи, било је битно хришћанско учење о том како се добија небеска милост, што значи како се постиже спокојство на свету”, исто, VI, 39.

⁷² Дучић жали што „за једно тело каквог католичког светитеља, или само за неколико кошчица његовог скелета, отимали су се градови средњовековног католичког света”, исто, VI, 437.

⁷³ Хришћанство је дубоко условило концепцију жене, у тренутку када је уздржана жена постала више биће, по угледу на Мајку Божју, дајући предност телесној чистоти, исто, VI, 140.

⁷⁴ Исто, VI, 139.

⁷⁵ Исто, II, 294–295.

морала да се брани како од спољашњих тако и од унутрашњих непријатеља, као што то примећује са сарказмом, парафразирајући античку латинску изреку

...да је човек за човека вук, али да је поп за попа архи-вук (*lupissimus*).⁷⁶

Године 1938. Дучић у часопису *Уметнички преглед* објављује чланак у коме на веома страствен и критички начин анализира италијанску уметност од зачетака па до ренесансе, периода који дефинише као „најсјајније али и најчудније доба у историји људске мисли и стварања”.⁷⁷ Међу штивима из ове области, поред дела Ђорђа Вазарија *Vite degli artisti (Животи славних италијанских архитекта, сликара и вајара)*, на које се осврће у више наврата⁷⁸, бројни су и други списи из којих је могуће преузети анегдоте из живота уметника или *exempla* о различитим аспектима људског живота; непријатељство између Микеланђела и Леонарда, различити темпераменти Рафаела и Микеланђела, религиозна криза остарелог сликара *Тајне вечере* су епизоде евоциране са детаљима којих код тосканског аутора нема.⁷⁹

Речит пример је одломак који говори о Леонардовој смрти. Док Вазари само уопштено подсећа на његову скрушеност у последњим тренуцима живота:

Finalmente venuto vecchio, stette molti mesi ammalato; e vedendosi vicino alla morte, si volse diligentemente informare delle cose cattoliche e della nostra buona e santa religione cristiana, e poi con molti pianti confesso e contrito, sebbene e' non poteva reggersi in piedi, sostenendosi nelle braccia di suoi amici e servi, volse devotamente a pigliare il santissimo Sacramento fuor del letto⁸⁰,

⁷⁶ Исто, VI, 150.

⁷⁷ Исто, VI, 365.

⁷⁸ Помињући магистрално Вазаријево дело, српски аутор каже да су после 1250. године у Фиренцу били позвани грчки уметници да обнове фреске и иконе (исто, VI, 368), податак који се подудара, иако је од стране италијанског мајстора изложен на много развученији и ридондантнији начин, Giorgio Vasari, *Le opere di Giorgio Vasari con nuove annotazioni e commenti di Gaetano Milanesi*, Sansoni, Firenze 1973, t. I, 241.

⁷⁹ Критичар уметности је у потпуности занемарио детаљ да је Дучо из Бонинсења учио у Константинопољу, што потврђује Дучић (Ј. Дучић, нав. дело, VI, 368); и не само то, херцеговачки аутор тврди да је разлика у годинама између Рафаела и Микеланђела десетак година, што се не може потврдити на основу датума веома јасно наведених у Вазаријевим биографијама (иако се други детаљи у вези са Леонардовим и Микеланђеловим годинама могу сматрати приближно тачним).

⁸⁰ Giorgio Vasari, *Le vite de' più eccellenti architetti pittori et scultori italiani, da Cimabue insino a' tempi nostri*, Einaudi, Torino 1986, 48.

Дучић, који га чак и цитира, обогаћује опис другим минуциозним детаљима:

Зато је Леонардо, како Вазари прича, пред смрт пао у врсту екстазе, причестио се и изјављивао горка покајања за своје научне мисли; а тестаментом је наредио три велике мисе и деведесет малих црквених служби, с пуно попова и огромним бројем калуђера⁸¹,

скоро засигурно преузимајући их из биографије уметника под насловом *Memorie* чији је аутор Карло Аморети:

...vole che siano celebrate ne la dicta chiesa di Sancto Fiorentino tre grande messe con diacono et sottodiacono, et il di che si diranno tre grande messe, che si dicano ancora trenta messe basse de Sancto Gregorio.⁸²

Међутим, уопштено гледано, у делима која консултује Дучић не тражи толико тачан податак колико живописну и функционалну епизоду којом би се доказала претходно изнета теза, која може – уз помоћ реторичке технике *cumulatio* – ефикасно да убаци низ *exempla*, или која му даје материјал за размишљање.

Када говори о моментима из живота Леонарда⁸³, „највећег човека модерног доба”⁸⁴, Дучић пре свега бива погођен уметниковом неспособношћу да прихвати старост, која је још окрутнија према онима који се, попут њега, одликују грехом таштине („Леонардо није знао како треба остарети”) и који гледају на старост као на највећу анатему богова.⁸⁵ На опширан начин доказује да ова доб у људском животу не зависи само од година већ од темперамента сваког од нас. То је тема о којој је већ говорио Цицерон, а коју сада разматра Дучић.

Парафразе неких од мисли које приписује Леонарду користи и на другим местима, говорећи о људској интуицији која на необјашњив начин мири мисао и срце:

⁸¹ Ј. Дучић, нав. дело, III, 228.

⁸² Carlo Amoretti, *Memorie storiche sulla vita, gli studi e le opere di Lionardo da Vinci*, Motta, Milano 804, 121.

⁸³ Леонардов портрет који налазимо на страницама Дучићевог дела веома се разликује од Вазаријевог (G. Vasari, *Le vite...*, 545): „Леонардо је био претерано славољубив, волео забаве, лудовао за свечаностима, грамзио за раскоши. И он је био дворанин код кнеза Лодовика Мора, велики љубавник, сјајан козер, духовит иронист, рођен чаробник. Као млад заносио је својом физичком лепотом, отменошћу држања, племенитошћу срца, свеобимном ученошћу. Нико му није био раван”, Ј. Дучић, нав. дело, III, 227.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ Исто, III, 228.

Нема ничег у разуму што пре није било у срцу, и да је тога човек увек свестан зашто нешто воли а због чега нешто мрзи.⁸⁶

Микеланђело је Рафаелов противник, један је неотесаног изгледа док је други фин и деликатан, и о обојници српски песник износи епизоде⁸⁷ којих у делу познатог фирентинског биографа нема:

Рафаело је био божански леп, богат и љубак, и говорило се да је у њему уједињен Платон и Христос; а Микел-Анцело је био ружан и непријатељ Леонарда, јер га сматрао непатриотом, улизицом богаташа, грамзивим за туђ новац.⁸⁸

Дучић посматра прво човека, а затим уметника; код Микеланђела, као и код Дантеа, цени патриотизам, његову јаку везу са родним градом. Због болних догађаја у Фиренци у периоду рада на *Ситрашном суду*, запао је у најгорче очајање и отишао у потпуну усамљеност, заборав свега онога што се око њега догађало⁸⁹:

...да је слатко спавати, а још слађе бити од камена, док светом владају зло и срамота.⁹⁰

5. Закључак

Дучићев сан да дође у Италију, као што је наведено у његовом дневнику („Ако ли могу да одем у Рим као секретар, то би био мој највећи сан”⁹¹), остварио се у више наврата између 1907. и 1937. године.

Добро припремљен, јер су сва очекивања његовог путовања већ у великој мери била условљена студијама и великом културом са којима он посматра Италију, различита места, историју, људе: он доноси њихове необичне портрете, богато дескриптивне, у којима дипломата не игра толико улогу информатора колико улогу

⁸⁶ Исто, VI, 94.

⁸⁷ „Кад је Микел-Анцело једном срео Рафаела како силази низ степеннице Ватикана рекао му је: ’Ти идеш увек као кнез са Истока кога прати свита поклоника...’ А благи Рафаело му је одговорио: ’А ти увек идеш сам, као целат’”, исто, VI, 154.

⁸⁸ Исто, III, 228.

⁸⁹ Ово је још један од детаља којег код Вазарија не проналазимо.

⁹⁰ Исто, III, 57. Микеланђелови стихови које је херцеговачки пенсик превео на српски језик су само део оних који су преузети од Вазарија: „Grato mi è il sonno, e più l'essere di sasso / Mentre che il danno e la vergogna dura / Non veder, non sentir mi è gran ventura: / però non mi destar, deh parla basso”, G. Vasari, *Le opere...*, t. VII, 197.

⁹¹ Р. Поповић, нав. дело, 77.

невидљивог протагонисте, по чијој се потки креће тежиште његовог писања: његов Рим, који обухвата „сва наша доба”, превазилази очекивања једног обичног путописца. Његово око посматра римске сценарије са пројдрљивом радозналошћу и дивљењем, док му ум и ученост омогућавају да описује са прецизношћу не уздржавајући се од изношења сопственог мишљења.

Из тог панорамског погледа на Италију снажно извире сензибилитет песника који зарања у непрестане визуелне и звучне подстицаје, богате сликама, у којима често доминира светлост, док контраст светлости и таме заузима централно место, подвлачећи везу Рима са дубљим сферама, са метафором пролазног и вечног.

Као префињени познавалац европске стварности, Дучић стално настоји да Италијане упореди са другим народима, проналазећи разлике и сличности, ткајући дијалог чији је циљ откривање „суштине и духа једне земље”. С друге стране, захваљујући добром познавању класичне културе, успоставља социоантрополошке, књижевне, уметничке, религијске и историјско-филозофске везе које истовремено успостављају везу између прошлости и садашњости преко фигура италијанског генија које су обележиле историју Италије: веома је омиљена анегдота преузета из литературе, као и историјске реминисценције и филозофска уопштавања, духовита запажања и спретне козерске карактеризације, праћене личним примедбама, мишљењима сентименталног путописца, по угледу на оне из XIX века, са њиховом емотивношћу и њиховим ја.

Из страница о Италији помаља се комплексна личност која се показала као модел који је испред свог времена. Дучић је, у ствари, прототип савременог човека који никада не престаје да трага, истражује, открива поређења, велики Европљанин који је у стању да усвоји мудрост предака и да и данас васпитава младе генерације.

Nicoletta Cabassi
Università di Parma
Dipartimento di Scienze Umane
Sociali e Industrie Culturali
nicoletta.cabassi@unipr.it